

Мунтян Л. В.,

Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича, м. Чернівці

КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ АНАЛІЗ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЕРБАЛІЗОВАНИХ КОНЦЕПТІВ

У статті розглядаються методи дослідження вербалізованих концептів, особливу увагу приділено концептуальному аналізу. Зроблено спробу дати визначення концептуальному аналізу та узагальнити його методи дослідження.

Ключові слова: концепт, концептуальний аналіз, методи концептуального аналізу, когнітивно-семантичний аналіз.

В статье рассматриваются методы исследования концептов, особое внимание уделено концептуальному анализу. Сделано попытку дать определение концептуальному анализу и обобщить его методы исследования.

Ключевые слова: концепт, концептуальный анализ, методы концептуального анализа, когнитивно-семантический анализ.

Methods of cognitive analysis are considered in the article. Special attention is paid to conceptual analysis. An attempt to give a definition of conceptual analysis and summarise its methods is made.

Key words: concept, conceptual analysis, methods of conceptual analysis, cognitive-semantic analysis.

На сучасному етапі лінгвістичних пошуків важливе місце посідає питання особливостей представлення знань у мові та свідомості людини (Болдирев Н.Н., Вербицька А., Кубрякова Е.С., Стернін І.А., Попова З.Д., Селіванова О.О. та ін.). Ці питання розглядає когнітивна лінгвістика. Саме завдяки когнітивним дослідженням у науковий обіг ввели такі актуальні сьогоденні поняття, як “концепт”, “концептуальний аналіз”, “концептуальна картина світу”.

Когнітивна лінгвістика, будучи ще достатньо молодою наукою (оформилася в середині ХХ століття), ще не повністю сформувала свою метамову. Саме тому на сучасному етапі розвитку когнітивної науки її центральні поняття не мають однозначного тлумачення. Безумнівно, що така невизначеність понять в першу чергу зумовлена тим, що когнітивістика використовує здобутки різних галузей знань (психології, культурології, семантики, лексикології, теорії штучного інтелекту тощо) та є по своїй суті міждисциплінарною наукою. Проте, варто зазначити, що в когнітивній лінгвістиці вже чітко сформулювалися такі принципи опису мови, як функціоналізм та антропоцентризм, які й визначають актуальність вивчення мови з точки зору когнітивного підходу.

Актуальність даної статті визначається загальною спрямованістю сучасних лінгвістичних студій на опис вербалізованих фрагментів картин світу та потребою систематизації методів дослідження когнітивістики.

Метою даної статті є систематизувати наявні методи дослідження вербалізованих концептів та дати визначення концептуальному аналізу як найбільш вживаному методу дослідження концептів.

Матеріалом статті стали теоретичні роботи сучасних вітчизняних та зарубіжних лінгвістів, присвячені дослідженню концептів.

Серед методів дослідження вербалізованих концептів учені-когнітологи найчастіше виокремлюють наступні: опис концепту за допомогою його асоціативного поля, аналіз дефініційних значень, етимологічний аналіз, метод вивчення концептів через лексико-граматичне поле лексеми, що його репрезентує [1], асоціативний експеримент, аналіз вживання імені концепта в пареміях, аналіз вербалізації в індивідуально-авторських номінаціях [12], когнітивно-семантичний аналіз [10], зіставний аналіз концептів в різних культурах, порівняння індивідуально-авторських та національних концептів, концептуальний аналіз, що в різних інтерпретаціях поєднує більшість вище згаданих методів.

Сьогодні у цілій низці праць когнітологів можна зустріти поняття концептуального аналізу. Принагідно зазначимо, що набір методів, якими послуговуються науковці, достатньо різноманітний. З цього приводу в наукових колах вже давно точаться дискусії. Так, Фрумкіна Р.М. пише: “між різними авторами не тільки немає згоди щодо сукупності методик, які варто вважати концептуальним аналізом, немає згоди навіть у тому, що варто вважати результатом такого аналізу” [14, с. 96]. Проте, не всі науковці поділяють настільки критичний погляд на концептуальний аналіз. Проаналізувавши наукові доробки вчених-когнітивістів, вважаємо, що концептуальний аналіз об’єднує в собі методи дистрибутивного, контекстуального та компонентного аналізу. Використання тих чи інших методів в дослідженні концепту в кожному конкретному випадку залежить, в першу чергу, від тих завдань, які ставить перед собою автор, розгалуженості концепту, його типу та власне від фактичного матеріалу, в якому розглядаються вербалізовані концепти. Так, існують одно- та багаторівневі концепти [8]. Однорівневі концепти містять лише базовий пласт, тобто ядро концепту. Такими, в першу чергу, є концепти-предметні образи. Багаторівневі концепти, крім базового рівня, вміщують у себе кілька когнітивних пластів, що нашаровуються один на одного та на ядро концепту.

Аби дати короткий огляд сучасного розуміння методу концептуального дослідження, вважаємо доцільним зупинитись на його дефініціях. У термінологічній енциклопедії О. О. Селіванової знаходимо таке визначення: “Концептуальний аналіз – це головний метод логічного аналізу мови й когнітивної лінгвістики, що передбачає моделювання й опис концептів” [6, с. 262]. На думку дослідниці, метою цього аналізу є “реконструкція когнітивних механізмів індивідуальної чи колективної свідомості, які опосередковують формування й упорядкування знань про об’єкти дійсності та результати внутрішнього рефлексивного досвіду” [6, с. 7].

Піменова М.В. відмічає, що методика вивчення концептів полягає в "інтерпретації значення конструкцій, що об'єктивують ті чи інші особливості концептів, у виявленні частотних (що властиві багатьом концептам) таксономічних характеристик і визначення за допомогою цих характеристик загальних типологічних ознак концептів, що досліджуються" [9, с. 20]. Після цього відомий когнітолог пропонує узагальнити особливості концептів та виділити когнітивні структури, моделі та схеми.

Таким чином, можемо стверджувати, що концептуальному аналізу притаманні два аспекти: логічний та ейдетичний. Логічний аспект спрямований на встановлення закономірностей внутрішньої організації концепту, виявлення його елементів і встановлення зв'язків між ними. Ейдетичний, в першу чергу, прагне встановити, як цілісний концепт існує в мисленні [7, с. 47]. Кінцевою метою концептуального аналізу є побудова концептуальної моделі того інформаційного фрагмента, який фіксується знаком. Для цього елементи значення мають бути особливим чином угруповані, впорядковані та взаємопов'язані. З цією метою використовуються концептуальні структури: пропозиції, фрейми, сітки, прототипні моделі тощо. Зокрема, варто назвати фреймову семантику Ч. Філмора, теорію метафори та метонімії Дж. Лакоффа і М. Джонсона, сценарії Абельсона, фрейми Мінського, когнітивні прототипи Е. Рош та Дж. Лакоффа. Дані когнітивні моделі забезпечують переробку і збереження інформації про світ в свідомості людини.

Об'єктом концептуального аналізу виступають деривати ядра концепту, парадигматичні зв'язки, синтагматичні зв'язки, історична еволюція концепту, ключові слова, частотність мовних одиниць, дискурс, в якому досліджується даний концепт. Концептуальні ознаки в першу чергу виявляються в семантиці слова. Саме тому при дослідженні концептів більшість науковців іде від значення мовного знака до змісту відповідного концепту [2, с. 183]. Так, синоніми відображають найбільш актуальні ознаки концепта, а антоніми вказують на зв'язки концептів між собою. За допомогою синтагматичних зв'язків можна виявити способи категоризації концепту, тобто валентність слова показує, як концепт увяляють мовці. Статистичні методи уможливають визначення частотності мовних одиниць, що репрезентують концепт, що дає нам змогу говорити про важливість даного концепту в картині світу. Окрім цього, кількість лексем, що репрезентують концепт, знаходяться в певному лексико-семантичному полі, говорить про направленість процесів номінації та важливість певної сфери знань для свідомості. Так, існує так званий закон номінативної роздробленості або диференціації: чим обширнішою є денотативна сфера, тим важливішим є концепт для мовців [8]. Цей феномен ще називають рекурентністю [13; 11]. Також варто зазначити, що при моделюванні структури концепту важливо не тільки поділити засоби вербалізації на лексико-семантичні групи, але й встановити відношення між семантичними класами іменників, дієслів, прикметників і прислівників, встановити їх зв'язки з семантичним ядром концепту [3].

Ще однією важливою характеристикою концептуального аналізу є поєднання різнорівневого аналізу, адже в процесі мовної репрезентації концептуального змісту були задіяні мовні засоби всіх мовних рівнів. Тому аналізуючи мовні засоби вербалізації концепту, ми звертаємося до лексичних, фразеологічних засобів, структур речень та навіть цілої сукупності текстів, адже в них розкривається суть концепту.

Також варто згадати семантико-когнітивні методи когнітивного дослідження концептів З. Д. Попової та Й. А. Стерніна. Вчені пропонують такий алгоритм аналізу вербалізованих концептів: 1) побудувати номінативне поле концепту; 2) проаналізувати семантику мовних засобів, що входять до номінативного поля концепту; 3) інтерпретувати результати опису семантики мовних засобів, виділивши когнітивні ознаки, що формують концепт, як ментальну одиницю; 4) верифікувати отримані результати когнітивного опису в носіїв мови (цей етап не є обов'язковим, якщо дослідник сам є носієм мови); 5) описати зміст концепту у вигляді переліку когнітивних ознак [10, с. 84]. Наступні кроки дослідника залежать від того, чи його метою є опис семантики мовних одиниць або ж моделювання концепту як одиниці свідомості.

Якщо дослідник прагне змоделювати структуру концепту, то йому необхідно описати його макроструктуру (при цьому віднести когнітивні ознаки до образного, інформаційного компоненту чи до інтерпретаційного поля), описати категоріальну структуру концепту (визначитися з ієрархією когнітивних класифікаційних ознак), описати польову структуру концепту (ядро, ближня та дальня периферія).

Досліджуючи вербалізовані концепти, вчені також вдаються до експериментальних методик. Зокрема, цілеспрямований і нецілеспрямований (вільний) асоціативний експерименти дають змогу виявити ті концептуальні ознаки, які не вміщують тлумачні словники, адже деякі ознаки, містяться в свідомості людей, не зафіксовані в словниках. Особливо це стосується тих концептів, які динамічно розвиваються, адже не варто забувати, що концепт є ментальним утворенням, зміни в якому залежать від змін в свідомості суспільства, на яке в свою чергу впливають зміни в суспільному житті. Експериментальні методики також дають змогу визначити національно вагомі концепти. При нецілеспрямованому (вільному) асоціативному експерименті опитуваним пропонують назвати слово стимул на назву концепта. Ця методика допомагає визначити найбільш актуальні ознаки концепту або ж верифікувати результати отриманих досліджень. Під час цілеспрямованого асоціативного експерименту опитуваним пропонують дати визначення слову, яке є ядром концепту, підібрати антоніми, синоніми або ж описати образ, який викликає слово.

Таким чином, методи вивчення вербалізованих концептів охоплюють цілу низку різноманітних методик, серед яких концептуальний аналіз, використовуючи різні підходи, є найбільш апробованим серед сучасних вчених-когнітологів. Набір прийомів та методик концептуального аналізу визначається цілями та фактичним матеріалом дослідження. Для отримання найбільш достовірних результатів вважаємо доцільним використовувати різні методи дослідження та описувати концепт з точки зору різних підходів, не забуваючи що концепту властива різнорівнева вербалізація.

Перспективною є апробація методик концептуального аналізу для визначення особливостей актуалізації концептів у мові й мовленні.

Література:

1. Алифиренко Н. Ф. Лингво-культурология: ценностно-смысловое пространство языка: учеб. пособие / Н. Ф. Алифиренко. – М. : Флинта : Наука, 2010. – 282 с.
2. Алефиренко Н. Ф. Современные проблемы науки о языке: Учебное пособие / Н. Ф. Алифиренко. – М. : Флинта: Наука, 2005. – 416 с.
3. Єсипенко Н. Г. Текстові концепти та методи їх аналізу / Н. Г. Єсипенко // Вісник Волинського національного університету імені Л. Українки. Мовознавство. – Луцьк : ВНУ, 2009. – Вип. 5. – С. 253-257.
4. Кондратьева О. Н. Концептуальные исследования. Введение : учеб. пособие. / О. Н. Кондратьева, М. В. Пименова. – М. : Флинта : Наука, 2011. – 102 с.
5. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.
6. Селіванова О. О. Проблеми концептуального моделювання в сучасних мовознавчих студіях // Лінгвістичні студії : Зб. наукових праць. – Черкаси-Брама-Україна. – 2006. – Вип. 2. – С. 7-13.
7. Мартинюк А. П. Словник основних термінів когнітивно-дискурсивної лінгвістики / А. П. Мартинюк. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. – 196 с.
8. Стернин И. А. Методика исследования структуры концепта // Методологические проблемы когнитивной лингвистики: научное издание / Под редакцией И. А. Стернина. – Воронежский государственный университет, 2001. – С. 58-65.
9. Пименова М. В. Душа и дух: особенности концептуализации: монография / М. В. Пименова. – Кемерово : ИПК “Графика”, 2004. – 386 с.
10. Попова З. Д. Когнитивная лингвистика / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – М. : АСТ : Восток-Запад, 2007. – 314 с.
11. Попова З. Д., Стернин И. А. Когнитивно-семантический анализ языка : Монография / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – Воронеж : “Истоки”, 2006. – 226 с.
12. Рудакова А. В. Методика описания концепта БЫТ в русском языке // Методологические проблемы когнитивной лингвистики: научное издание / Под редакцией И. А. Стернина. – Воронежский государственный университет, 2001. – С. 121-126.
13. Титова О. И. Перспективы лингвистического исследования рекуррентных единиц лексикона / О. И. Титова // Филологические науки. – 2003. – № 2. – С. 79-86.
14. Фрумкина Р. М. Есть ли у современной лингвистики своя эпистемология? / Р. М. Фрумкина. // Язык и наука конца XX века. – М., 1995. – С. 74-117.
15. Уфимцева Н. В. Русские: опыт еще одного самопознания / Н. В. Уфимцева. // Этнокультурная специфика языкового сознания : Сборник статей. – М., 1996. – С. 139-162.